

Биљана Албахари

**ПИСАЊЕ СТРАДАЊА:
ВОДИЧ КРОЗ ПУБЛИКАЦИЈЕ О ХОЛОКАУСТУ**

АУТОРСКО ТУМАЧЕЊЕ ИЗЛОЖБЕНИХ ПЛАКАТА

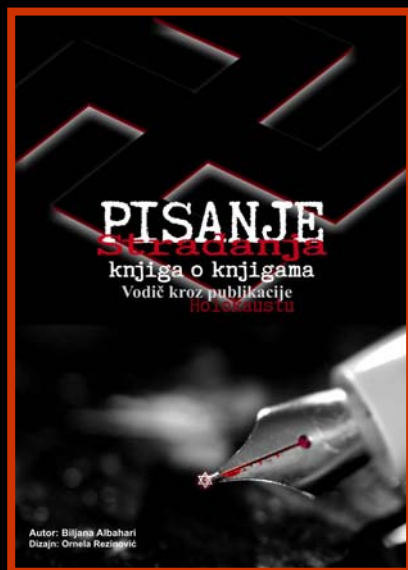
**Дизајн
Орнела Резиновић**

**Консултант
Предраг Крстић**

Београд, 2018.

ПИСАЊЕ СТРАДАЊА

Регионални научни центар Института за филозофију и друштвену теорију организовао је у Новом Саду од 18. до 21. априла 2017. године серију догађаја „Сећање на Холокауст“, која је садржавала конференцију „Холокауст и филозофија“, трибину историчара „Јеврејски идентитет, антисемитизам и Холокауст“, један школски дан о Холокаусту „Лекције за будућност“ и симпозијум „Учити о Холокаусту: утопија или шанса – образовне праксе и педагошки изазови“. Читаво догађање отворено је концертом хора Јеврејске општине Нови Сад – „Хашира“ и изложбом у новосадској Синагоги под називом „Писање страдања: водич кроз публикације о Холокаусту“ ауторке, Биљане Албахари и дизајнерке Орнеле Резиновић. Изложбу је пратио [каталог](#) који има одлике самосталне књиге.



Циљ изложбе био је да се једним савременим, а теми одговарајућим дизајнерским решењем, на упечатљив начин представи избор преко стотину књига које су о Холокаусту штампане у Србији и да се на тај начин укаже на неке од најважнијих елемената и догађаја везаних за историју Холокауста у окупираној Србији. Ауторке се надају да су на тај начин успеле да ускладе захтеве професионалног израза и неопходног пијетета примереног тежини теме. Изложбени плакати тематски и хронолошки прате одигравање Холокауста: почињу од спаљивања књига и Кристалне ноћи у нацистичкој Немачкој, преко настајања сабирних центара, стратишта и интернацијских и концентрационих логора, до трагичних учинака настојања да се масовно уништи јеврејски народ. Кроз индивидуалне судбине, личне и породичне приче, историографске документе и архивску грађу сведочи се о једном од највећих злочина у историји човечанства. Део изложбе који се односи на послератни период говори о хватању починитеља ратних злочина, праведницима који су помагали јеврејским породицама да преживе рације и прогоне, тумачењу Холокауста, као и о педагошком раду на изучавању Холокауста.

Изложбену поставку обишли су ученици током школског дана „Лекције за будућност“, који се одвијао у склопу ове манифестације. Том приликом се потврдило да се представљени плакати (у штампаној и [дигиталној форми](#)), које је Институт поклатио Народној библиотеци Србије, заједно са књигом-каталогом могу користити као покретна изложба или као допунски, едукативни и пратећи материјал за различите семинаре, интерактивне часове и радионице посвећене овој теми.

Иако је, објективно, број Јевреја на простору Србије, а поготову после Другог светског рата, био релативно мали у односу на укупну популацију, а данас скоро и занемарив, чињеница је да су Јевреји почев од 19. века до данас, дали значајан допринос и оставили видљив траг у култури, историји и у многим областима јавног, економског, политичког, иновативног па коначно и патриотског живота савременог српског друштва. Зато је и евидентно да је укупно интересовање шире, у овом случају српске јавности, увек било несразмерно веће за јеврејске теме него што би се то могло очекивати.

Не улазећи у мотиве или поводе тог интересовања, чињеница је да се велики број књига које се односе на Холокауст објављивао и објављује у Србији. Занимљиво је и да аутори тих књига нису нужно само из јеврејског народа. Напротив, бројни су и други аутори који су свој рад, изучавање и писање посветили управо темама које се тичу Јевреја. Ово се односи како на ауторе из Србије, тако и на стране, код нас превођене ауторе.

Ова изложба књига о књигама о Холокаусту такође је вођена идејом да је не само умесно него и неопходно контекстуализовати њихов разлог, смисао, повод, циљ. Све те књиге постављају

слична питања – има ли оправдања, а онда и „разумног“ објашњења за Холокауст; може ли се тумачењем кривотворити његова „истина“ и није ли можда свако тумачење огрешење о њу; шта после њега, како живети са његовим трагичним искуством.

С обзиром да већине чланова предратне јеврејске заједнице више нема, презентовањем овакве грађе постају видљивији и доступнији широј заједници животи и судбине неколико генерација Јевреја који су живели или још живе на овим просторима, активности заједница којој су припадали, као и стравични злочини и геноцид који су над њима учињени. Због тога и ова изложба треба да допринесе додатном осветљавању Холокауста у Србији, као и даљем промовисању и очувању јеврејског наслеђа.

СПАЉИВАЊЕ КЊИГА



Шестог априла 1933. године главни штаб за штампу и пропаганду Немачке студентске организације прогласио је националну „акцију против ненемачког духа“, чији је врхунац било „чишћење“ књижевности ватром. Студентска организација је припремила дванаест теза, које су биле асоцијација на 95 теза Мартина Лутера, као и на спаљивање „ненемачких“ књига током Фестивала у Вартбургу на 300. годишњицу објављивања Лутерових теза. Ове тезе су позивале на „чисти“ национални језик и културу. У тезама се такође нападао „јеврејски интелектуализам“, наводила потреба за „прочишћењем“ немачког језика и књижевности, те захтевало да универзитети буду центри немачког национализма. Студенти су описивали „акцију“ као афирмацију традиционалних немачких вредности и одговор на светску јеврејску „клеветничку кампању“ против Немачке.

Кампања је достигла врхунац 10. маја 1933., када су на тргу Опернплац у Берлину студенти спалили више од 25.000 томова „ненемачких“ књига.

Процењује се да је од маја до августа 1933. године спаљено најмање 35.000 књига широм Немачке. Међу њима су била дела Бертолта Брехта, Сигмунда Фројда, Томаса Мана, Карла Маркса, Штефана Цвајга, Франца Кафке и многих других писаца, филозофа и научника. Циљ кампање спаљивања књига нацистичке Немачке био је да се церемонијално униште све књиге које су биле у супротности са нацистичком идеологијом. Ритуалном „егзекуцијом“ демократских, пацифистичких, марксистичких, „јеврејских“ и, уопште, идеја које сеprotиве јединственом „немачком духу“, нацисти су окончали преузимање нетом освојене власти. Међу књигама које су пред великим бројем људи спаљене на тргу Опернплац у Берлину 10. маја 1933. налазила се и књига Хајнриха Хајнеа *Алмансор*, у којој је песник записао: „Тамо где спаљују књиге на крају ће спаљивати и људе“.

Већ 6. маја чланови студентске организације провалили су у неколико библиотека, као и у зграду Института за сексологију, који је водио Магнус Хиршфелд. Све књиге из библиотеке Института заплењене су, а четири дана касније и уништене.

Немачке дневне новине су, наиме, 10. маја 1933. године објавиле дугачки списак „декадентних књижевника“, аутора чије књиге нису биле у складу са „немачким духом“. Уз листе писаца – демократа, социјалиста, Јевреја, стајала су обавештења о местима где ће бити могуће да се „нова Немачка“ ослободи тог непожељног баласта. Увече, истог дана, на главним трговима више од 40 немачких градова, направљене су велике ломаче на којима су спаљене десетине хиљада књига и најављено „ново раздобље у историји немачке културе“.

Те ноћи, у већини универзитетских градова студенти националисти су, носећи бакље, марширали против „ненемачког духа”, позивајући високе нацистичке званичнике, професоре, ректоре и студентске вође, да се обрате учесницима марша. На местима на којима су се окупили, студенти су бацали нежељене књиге у ватру, а све је праћено радосним церемонијама, музиком и игром. У Берлину се на тргу Опернплац окупило око 40.000 људи. Њима се обратио Јозеф Гебелс, који је одржао свој чувени говор „Не – моралној декаденцији и искварености”: „Ера екстремног јеврејског интелектуализма је сада при крају. Продор немачке револуције је поново очистио препреке на немачком путу... Будући немачки човек неће бити само човек књиге, већ и човек карактера. У том правцу желимо да вас образујемо. Као млади људи, да већ имате храбрости да се суочите са немилосрдним бљеском, да превазиђете страх од смрти, и да повратите поштовање за смрт – то је задатак ове младе генерације. Ви исправно радите што у овом поноћном сату предајете пламену зли дух прошлости. Ово је јако, велико и симболично дело – дело које треба да поручи свету следеће: овде интелектуални темељ новембарске републике тоне у земљу, али ће се из ових остатака тријумфално уздићи феникс новог духа.”

КРИСТАЛНА НОЋ (KRISTALLNACHT, REICHSKRISTALLNACHT, POGROMNACHT)



Почетком Холокауста сматра се догађај у ноћи између 9. и 10. новембра 1938. године, познат као *Кристална ноћ* или *Ноћ сломљеног стакла*, када су у многим градовима Немачке и Аустрије полупане јеврејске радње и синагоге. Кристална ноћ, иако је у то време мало људи тако процењивало, била је први корак у систематском прогону и масовним убиствима Јевреја широм Европе, и у ономе што ће касније постати познато као Холокауст.

Те ноћи оштећене су или уништене готово све синагоге у Немачкој, укупно 1.574, многа јеврејска гробља, више од 7.000 јеврејских радњи и 29 великих трговина. Више од 30 хиљада Јевреја, претежно млађих, ухапшено је и одведено у концентрационе логоре – највећим делом у Дахау, Бухенвалд и Заскенхаузен, у којима се веома брутално опходило са

затвореницима. После неколико месеци, већина је пуштена – под условом да напусте земљу и одрекну се имовине. Неки Јевреји су претучени до смрти, док су остали били приморани да то гледају. Број убијених није тачно утврђен, али се процењује да је током та два дана немира живот изгубило око 200 Јевреја. Када се томе дода и број настрадалих у концентрационим логорима, долази се до броја од око 2.000 до 2.500 директних и индиректних жртава Кристалне ноћи. Природу злочина осликава и чињеница да су чак и неки Немци, који нису били Јевреји, убијени само зато што је неко сматрао да изгледају као Јевреји.

Прогон и економске санкције према немачким Јеврејима нису се зауставили на овом злочину. Јевреји су били приморани да плате нацистичкој влади и колективну казну, такозвани Јуденфермегенсабгабе (*Judenvermögensabgabe*), порез на имовину Јевреја, у износу од 1 милијарде марака (што је еквивалентно данашњим 5,5 милијарди америчких долара), плус покривање трошкова за санацију учињене штете. Ово је представљало форму колективног кажњавања, које је Женевским конвенцијама касније забрањено.

Један од највиших нацистичких званичника, Херман Геринг, који се и раније залагао за мере против Јевреја, омашком је разоткрио праву позадину и последице догађаја Кристалне ноћи и описао тешке услове којима су били изложени Јевреји. Када је најављивао насилну наплату казне након Кристалне ноћи, изјавио је: „Немачко јеврејство ће као казну за њихове гнусне

злочине морати дати допринос од једне милијарде марака. Свиња неће починити ново убиство. Узгред, морам приметити да не бих волео бити Јеврејин у Немачкој”.

Догађаји у анектираној Аустрији били су такође сурови. Од свих погрома проведених током Кристалне ноћи, једино је погром у Бечу представљао потпуни успех. Безмало све 94 бечке синагоге и богомоље биле су тешко оштећене или потпуно уништене. Јевреји су били изложени понижавању на све могуће начине, укључујући и бесмислено рибање тротоара, уз подсмевање суграђана, понекад чак и пријатеља и комшија. У званичном извештају о догађају у Аустрији наводи се да је 191 синагога била оштећена, од чега су 76 комплетно уништене, 100.000 Јевреја било је ухапшено и 815 јеврејских радњи и фирми уништено.

ТУЖНА ЗБОРИШТА: САБИРНИ ЦЕНТРИ, СТРАТИШТА, ЛОГОРИ



„Тужна зборишта“ – сабирни центри, стратишта и логори – мапирају места страдања у Србији. О њима је посведочено, писано и на нашем језику доступно више публикација него што се могло мислити. Кладово, Суботица, Старо сајмишта, Нови Сад, Пирот, Шабац, Ниш, Панчево, Банатски Брестовац, Алибунар, Банатски Карловци, Бела Црква, Ковачица, Дебелача, Падина, Уздин, Ковин, Делиблато, Опово, Пландиште, Велики Гај, Вршац, Мокрин, Јаша Томић, Перлез, Српска Црња, Борски рудници – сви ти топоними постали су лозинка патњи и злодела.

Затвореници су у многим „радним“ логорима радили као робовска радна снага за ратну индустрију. Изгладнели и злостављани, масовно су умирали од болести и изнемоглости. На многима су вршени и медицински експерименти (вивисекција, стерилизација, кастрација, вакцинисање заразним бактеријама, провера неиспитаних лекова). Болесни, немоћни и неспособни за рад, уколико нису ликвидирани током „транспорта“ у логор, убијани су у њему. Заробљеници предвиђени за непосредну ликвидацију, одмах по доласку у логор или што је пре било могуће, одвођени су у гасне коморе и крематоријуме.

Дошавши на власт у Немачкој 1933., нацисти су одмах приступили ликвидирању политичких противника. На иницијативу председника пруске владе и шефа пруске тајне полиције, Хермана Геринга, формиран су концентрациони логори – Дахау, Матхаузен, Бухенвалд, Равенсбрик, Флосенбург. Формално су то били казнено-радни логори, али су у њима мучене и убијане присталице радничких странака (Комунистичке и Социјалдемократске странке Немачке и Аустрије) и Јевреји. Од 1936. власт над логорима преузео је Рајхфирер СС трупа Хајнрих Химлер и СС одреди мртвачких глава (*SS Totenkopfverbände*).

По угледу на Немачку и Италију, Краљевина Југославија почела је да отвара концентрационе логоре за антифашисте и комунисте. Први такав логор отворен је 1935. у Вишеграду. Неке од логора су за време окупације преузели Немци, односно квислиншки режими, сарадници окупатора: усташе у Хрватској и Недићева Специјална полиција у Србији. После краткотрајног *Априлског рата* у већем делу Србије успостављена је немачка војноокупациона управа. То је био део Југославије под директном немачком војном контролом. У таквој Србији границе су сужене на оне од пре ослободилачких Балканских ратова 1912–1913. године, а придодати су јој северни део Косова са рудником Трепча, и Банат којим је фактички управљала јака немачка национална мањина (фолксдојчери).

Одмах по уласку окупационих трупа, почело је пљачкање, пре свега јеврејске, имовине и злостављање Јевреја, у чему су се нарочито истицали фолксдојчери у Банату и недићевци у Београду и ужој Србији. Од априла 1941. године отпочело је регистровање и обележавање

Јевреја, уведене су разне друге понижавајуће и дискриминаторске мере, међу њима и обавеза принудног рада. Верски објекти и културни споменици скрнављени су и уништавани. Као и на другим немачким окупираним подручјима, за Јевреје у Србији био је задужен полицијско-безбедносни апарат, односно одсек IV D (за Јевреје и масоне) – Тајне државне полиције (*Гестапоа*). То је био главни егzekутивни део немачке полиције организоване у оквиру Оперативне групе Полиције безбедности и Службе безбедности (*Einsatzgruppe der Supo und SD*), односно њој подређене оперативне команде полиције. Део егzekутивних мера против Јевреја и њихове имовине поверен је српској Специјалној полицији, главном репресивном органу квислиншке полиције. Те мере спроводио је седми одсек (за Јевреје и Цигане) Специјалне полиције, „који је био под непосредним надзором немачког комесара за Јевреје”.

ЗАПИСИ ИЗ(А) ЗГАРИШТА – ГЕОГРАФИЈА ПОГИБЕЉИ – ДУШЕГУПКА

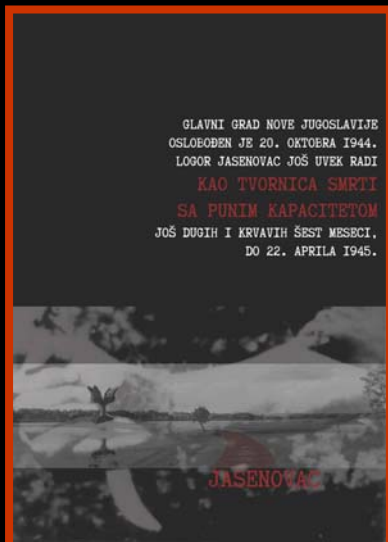


Команда Гестапоа у Берлину изумела је монструозно средство за масовно убијање Јевреја. Камион-гасна комора испробан је на совјетским ратним заробљеницима у логору Хелмну у Пољској. Познатији као „душегупка”, гасни камион (*Gaswagen*) је специјално возило намењено за гушење људи, који су нацисти користили за масовна убиства током Холокауста. Жртве су убијане у путничком одељку камиона тако што би се издувни гасови (угљен моноксид) током вожње испуштали у унутрашњост камиона. Када је усавршена технологија ефикаснијих гасних комора, нацисти су престали са коришћењем камиона-убица. Један овакав камион стигао је у Србију у марту 1942. године, са двојицом СС подофицира, Вилхелмом Гецом и Ервином Мајером, који су били задужени за спровођење овог злочиначког плана. У другој половини марта, немачка полиција ухапсила је све лекаре и болеснике из

Јеврејске болнице у улици Високог Стевана. Из те групе између 700 и 800 Јевреја убијено је у гасном камиону. Тела жртава закопана су у припремљеним јамама у Јајинцима. Након убијања Јевреја из Јеврејске болнице, гасни камион пребачен је на Сајмиште, где је наставио извршавање злочиначког задатка. Од краја марта до 10. маја 1942. године јеврејски заточеници из логора на Београдском сајмишту убијани су у камиону, на путу од логора до припремљених јама у Јајинцима.

Од 1941. до 1944. године, у концентрационом логору на Сајмишту у Београду страдало је близу 20.000 људи. Смештен у павиљонима Београдског сајма, на левој обали Саве, логор Сајмиште био је највећи казамат који су за време Другог светског рата створиле окупаторске власти у Србији, али и један од првих нацистичких логора у Европи намењен масовној интернацији Јевреја. Између децембра 1941. и марта 1942. у *Јуденлагер Семлин* – како је у то време гласио формални назив логора на Сајмишту – доведено је око 7.000 Јевреја, углавном жена, деце и старих особа, готово половина предратне јеврејске популације дела Србије који се 1941. нашао под непосредном окупацијом Немачког рајха. У пролеће 1942, за свега шест недеља, готово сви су систематски убијени употребом смртоносног гасног камиона. Убрзо затим, Србија је проглашена за „*Judenrein*” – очишћену од Јевреја – а Сајмиште је претворено у *Anhaltelager*, прихватни логор за политичке затворенике, заробљене партизане и принудне раднике. Од лета 1942. до распуштања логора у јулу 1944. године, око 32.000 заточеника (већином Срба) доведено је у Анхалтелогер. Од овог броја, око трећина је страдала у самом логору, најчешће од глади и болести, или су их убили стражари и припадници логорске управе. Остали су, након краћег задржавања на Сајмишту, транспортовани у радне логоре широм Трећег рајха, углавном у Немачкој и Норвешкој.

ЗАПИСИ ИЗ(А) ЗГАРИШТА – ГЕОГРАФИЈА ПОГИБЕЉИ – ЈАСЕНОВАЦ



И о Јасеновцу, једном од најбруталнијих у систему логора смрти, трећем највећем концентрационом логору у окупираној Европи, написано је много књига, реферата и чланака, па ипак о њему нове генерације мало знају и истина о њему тешко продира у свет.

Иако је главни град нове Југославије ослобођен 20. октобра 1944, логор Јасеновац је и даље радио као творница смрти са пуним капацитетом још дугих и крвавих шест месеци – до 22. априла 1945. Прије повлачења пред победничким југославенским и савезничким снагама, усташе су уништавале све материјалне трагове и сведоке својих геноцидних злочина над Србима, Јеврејима и Ромима, као и крволочних ратних злочина над антифашистима. Све жене затвореници, између 450 и 600 њих, чекале су у дугом низу смрти да би биле погубљене на најбруталнији начин. Преостали интернирани, иако ненаоружани, учинили су херојски пробој 22. априла 1945.

Тачан број жртава у системима логора Јасеновац није никада утврђен. Спомен парк Јасеновац је до 2012. године утврдио поименични списак за око 83.000 жртава, док су истраживачи Музеја жртава геноцида до сада саставили поименични списак за око 88.000 жртава.

ЗАПИСИ ИЗ(А) ЗГАРИШТА – ГЕОГРАФИЈА ПОГИБЕЉИ



По узору на сличне нацистичке логоре у Немачком Рајху, од јуна до октобра месеца 1941. године настали су и најпознатији логори за уништавање становништва Србије и других народа бивше Краљевине Југославије у Шапцу, Нишу и Београду (Бањица и старо Сајмиште). Следило је потом оснивање и других логора широм Србије.

Ови топоними преточени у бројеве нису пресудни. Они могу да прикрију оно што је важније: људске судбине. Запрешајуће бројке стрељаних, уморених, мучених, транспортованих толико су огромне, да постају апстрактне, услед чега се лако заборави шта оне стварно значе. Зато треба настојати да се схвати да иза сваког броја постоји једно име, једно лице, једна вољена особа, једна изгубљена будућност. Деца, родитељи, рођаци...

Током Другог светског рата силе Осовине, у складу са фашистичким теоријама расно безвредних и непожељних, користиле су концентрационе логоре за масовно истребљење непожељних етничких скупина (Јевреја, Рома и Словена). Од 1939. до 1945. број логора се повећавао, а нарочито „логора смрти”: њихова једина функција била је ефикасна ликвидација затвореника. Најпознатији такви логори налазили су се на територији окупиране Пољске (Освјенћим (Аушвиц), Трешлинка, Мајдан и др.). Они су се „званично” водили као *Sonderlager* (посебни логори), а незванично и ближе истини као *Vernichtungslager* (логори уништења).

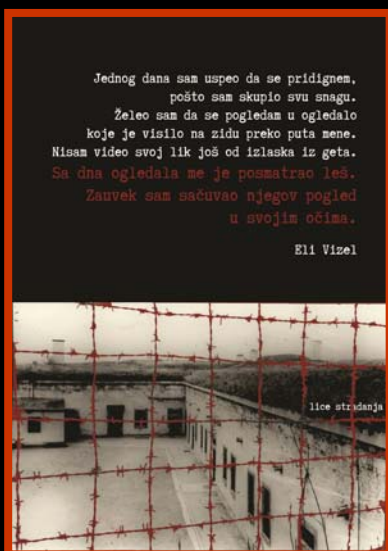
Првобитна намера нацистичких вођа била је да се "јеврејско питање" у Србији реши депортацијом заточених на исток. Почетком септембра 1941. немачке власти су покушале да Јевреје депортују у Румунију, Русију или Пољску. У Пољској, међутим, још нису били основани одговарајући концентрациони логори, а остале потенцијалне дестинације тада нису биле вољне или спремне да прихвате Јевреје из Србије. Када је, за решење овог питања, од

Берлина затражен савет, следио је једноставан одговор: "Ајхман предлаже стрељање". Стрелачки одреди, метод коришћен за убијање Јевреја у окупираним деловима тадашњег Совјетског Савеза, требало је да буде примењен и у Србији.

Током октобра месеца 1941. године број јеврејских заточеника у логорима у Београду и Шапцу нагло је опао. Скоро свакога дана камиони пуни људи одвожени су до губилишта у селима Засавица и Јабука, где су и сахрањивани у масовним гробницама. Погубљења су постала још чешћа после октобра 1941. када је као одговор на све већи партизански отпор, новопостављени главнокомандујући генерал немачке војске у Србији, Франц Беме (Franz Böhme) увео такозване "мере покајања". Оне су обелодањене у званичној наредби да се за сваког убијеног немачког војника има погубити 100 цивила, а њих 50 за сваког рањеног. У Бемеовом наређењу најважнији је био захтев да таоци морају бити узимани из популација које укључују: „све комунисте, људе за које се сумња да су комунисти, све Јевреје и одређен број националиста и демократски настројених становника“. Сходно томе, жртве „мера покајања“ били су пре свега јеврејски затвореници из Шапца и Београда, осумњичени комунистички симпатизери затворени у оближњем логору Бањица, као и групе Рома из Београда и околиних насеља. Српско цивилно становништво страдало је највише у градовима у унутрашњости, где је број локалних Јевреја и затвореника комуниста био недовољан да испуни предвиђену квоту талаца. Немачка армија је, такође, широм Србије предузимала „казнене експедиције“ на области или места за која се сумњало да скривају партизане. Током два месеца Бемеовог мандата на челу војне команде (октобар-децембар 1941.), убијено је приближно 30.000 цивила – укључујући готово све Јевреје мушкарце.

Друга фаза Холокауста у Србији – ликвидација жена и деце – односи се на логор Сајмиште. Децембра 1941. приближно 5.000 Јеврејки и њихове деце (укључујући оне из Баната који су депортовани у престоницу неколико месеци раније) било је затворено на Сајмишту, логору основаном у павиљонима некадашњег Београдског сајма, на левој обали реке Саве, прекопута Београда. Како су наредних месеци и Јевреји из унутрашњости Србије (из Шапца, Ниша и Косовске Митровице), постепено довођени у овај логор, број затвореника је порастао на 7.000. Током тешке зиме 1941. око 500 затвореника је умрло од изгладњавања и тешких услова живота. Пошто су у пролеће 1942. покушаји да се затвореници пребаце у концентрационе логоре на Истоку пропали, гасни камион марке *Zauper* допремљен је из Берлина у Београд. Између марта и маја 1942. сви јеврејски затвореници на Сајмишту – преко 6.200 жена и деце – убијени су тровањем угљен-моноксидом, а потом сахрањени у масовној гробници у Јајинцима...

ЛИЦЕ СТРАДАЊА – ПРИЧЕ ЛИЧНЕ И ПОРОДИЧНЕ



Док убијени више не постоје, иза неких од њих остали су потомци, пријатељи, сапатници и саборци који могу барем делимично да говоре у њихово име. Повратак у прекинути живот, макар и симболично, могу омогућити једино сећања, усмена и писана предања и непосредни разговори са преживелима који не престају да памте.

У послератној светској књижевности бројна су литерарна дела, која се базирају на казивањима преживелих и која на болно упечатљив начин говоре о личним, породичним, и о судбинама целих јеврејских заједница које су потпуно уништене у Холокаусту. И у нашој земљи објављују се књиге, романи, мемоари, приче, научни и стручни чланци и интервјуи из којих се може реконструисати историја скоро целе јеврејске заједнице некадашње Југославије: пре свих књиге „Јевреји и Срби у Јасеновцу“, „Јеврејке говоре“, „Страдање и спасавање српских

Јевреја“, „Живи и мртви: разговори са Јеврејима“ нашег познатог публициста и неуморног сакупљача и чувара драгоцених и потресних сведочанстава о људским судбинама, Јаше Алмулија, а потом и књиге једног од најзначајнијих истраживача историје Јевреја на простору бивше Југославије, историчарке, новинарке и списатељице Жени Лебл, „До коначног решења” и „Одједном друкчија. Одједном друга: сећања и заборави“. Српска и јеврејска књижевност, макар колико и историографија, непроцењиво су обогатиле овим изузетним (ауто)биографским делима која потресно сведоче о једном непојамном страдању.

АНА ФРАНК



Ана је једна од најпознатијих жртава Холокауста. Рођена је 12. јуна 1929. године у Франкфурту на Мајни у Немачкој, али је већи део живота провела у Амстедаму у Холандији где се њена породица преселила 1933. године. Имала је немачко држављанство, али су јој га нацисти одузели јер је била Јеврејка. Године 1940. нацистичка Немачка је окупирала Холандију, а прогони Јевреја су се појачали. Због тога се породица Франк сакрила у тајне просторије у пословној згради Ота Франка у јулу 1942.

„Дневник” који је Ана добила за 13. рођендан уствари је био књижица за аутограме. Али Ана је одлучила да би се боље могао користити као дневник. Након што је испунила ту књижицу, својим мислима и осећањима исписала је још две бележнице.

Четвртог августа 1944. године окупационе власти (*Зелена полиција*) упале су у „Тајно скровиште”. Сви станари су ухапшени и депортовани у концентрационе логоре. Њена мајка је умрла од глади, а сестра Марго од тифуса. Ана је такође умрла од тифуса седам месеци касније у концентрационом логору Берген Белсен (марта 1945. године). Логор су неколико недеља касније ослободили Британци. Након два месеца ослобођена је и Холандија.

Од осморо људи који су се сакривали заједно – Ана, њена сестра, родитељи, породица Ван Пелс и мушкарац Фриц Пфефер – преживео је само један – Анин отац.

Ана је постала позната након објављивања дневника. Анин отац, Ото Франк, који је једини преживео рат и Аушвиц и којег су ослободили совјетски војници у јануару 1945, по повратку у Амстердам добио је кћеркин дневник од Миепе Гиесе, једне од малобројних становника Холандије који су помогли у сакривању породице Франк. Гиес је сакрила дневник након што су војници одвела Ану, и надала се да ће га једног дана вратити девојчици. Залагањем Аниног оца, дневник је објављен 1947. у оригиналној и делимично скраћеној верзији на холандском језику. Дневник обухвата Анин живот од 12. јуна 1942. до 1. августа 1944. године.

Дневник ове тинејџерке помогао је свету да разуме како су се она и њена породица морали сакривати од нациста, само зато што су били Јевреји. Холандски наслов књиге, *Het Achterhuis* – *Задња кућа*, односи се на део куће која се налази на *Prinsengrachtu*, једном од градских канала, који је од 1942. до 1944. године служио као њихово тајно скровиште.

Данас је од соба у којима је Ана Франк преживљавала терор Другог светског рата направљен музеј. Осим оригиналног дневника, у музеју се налазе и други историјски документи, фотографије и разни предмети који су припадали онима који су се крили у тој згради.

Дневник Ане Франк је у међувремену постао лектира деци широм света, продат је у више од 30 милиона примерака и преведен на 67 језика.

ДОКУМЕНТОВАЊЕ УЖАСА: ИСТОРИОГРАФСКИ АРХИВ

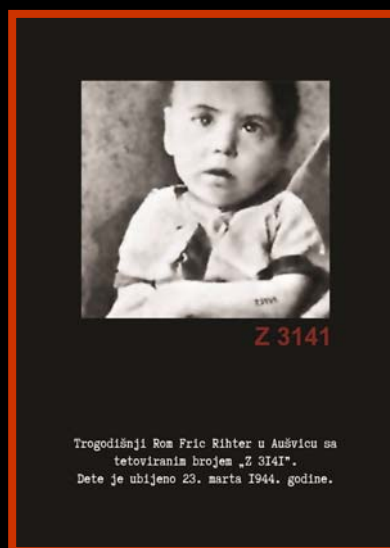


Захваљујући брижљивом раду историчара који су успели да прикупе, евидентирају и архивирају завидан број докумената који документују сав ужас овог, у светској историји највећег и непојамног злочина, нико се више не може позвати на незнање и необавештеност, макар када је реч о карактеру и димензијама Холокауста.

Тужна је чињеница да је Србија, после Естоније, била прва окупирана европска земља, у којој је до почетка 1942. постигнуто „коначно решење” јеврејског питања - истребљење близу 23.000 припадника „мојсијевске вере”. Том броју треба додати хиљаде јеврејских избеглица из раније окупираних земаља Европе (Аустрије, Чехословачке, па и саме Немачке) које су се априла 1941. затекле на тлу Србије, а које су суседне земље, Бугарска и Румунија, зауставиле у њиховом кретању према земљи наде и спасења – Палестини. Овај потхват „коначног решења” (од боравка у логору, мучења, стрељања, до гушења у специјалним гасним возилима – „душегупкама” и коначне судбине *Кладовског транспорта* којег су чинили 1.100 људи, жена и деце) представља једну од најпотреснијих епизода у историји Холокауста.

Одговорност за овај свирепи чин се, највећим делом односи на немачке окупационе снаге и то на регуларне трупе немачке војске – Вермахт-а, и тек у завршној фази, почетком 1942, на припаднике СС формација. Кроз појединачне улоге великог броја функционера, од највиших до најнижих, посебно се може издвојити кривица и одговорност опуномоћеног командујућег генерала у Србији, Франца Бемеа (Franz Friedrich Boehme) и СС генерала – поручника Харалда Турнера. Механизам окупационе власти у Србији, међусобни односи и садејства њених институција, биле су потпуно јединствене и сагласне у остваривању стратешког циља нацистичке расистичке идеологије: елиминације Јевреја.

РОМИ



Геноцид над Ромима је историјски феномен који обухвата период од 1934. до 1945. године, односно, период од увођења првих антиромских мера у нацистичкој Немачкој до краја Другог светског рата. Као и у случају антисемитизма, у Европи је већ постојала дуга традиција антициганизма. Почевши од средњег века, Роми и Синти су у разним европским земљама били подвргнути сегрегацији, прогонима, па и покољима; у деветнаестом веку настају расне теорије које на њих гледају као на нижу расу и које представљају темељ за теорију по којој су Роми по својој природи криминалци. Али, управо као у случају Јевреја, до њиховог систематског масовног уништења долази тек у време националсоцијализма.

„Од средине тридесетих година XX века, на основу већ постојећих закона из Вајмарске Немачке, који су, између осталог, предвиђали сталну полицијску контролу над Ромима и Синтима, националсоцијалисти почињу са селекцијом Рома и Синта који треба да буду упућени у логоре у Дахауу, Дизелштрасеу, Заксенхаузену, Марцану и Венхаузену. За разлику од Холокауста, нацисти су већ 1938. имали јасну представу о судбини Рома и Синта. Наиме, та година се сматра почетком 'коначног решења циганског питања' у Немачкој. Као странци и,

'по природи' опасни криминалци, дакле, као претња аријевској чистоти немачке расе, Роми почињу масовно да се хапсе и упућују у разне друге логоре. Почине и њихово стерилисање. Године 1940. почиње масовно депортовање немачких Рома и Синта у окупирану Пољску, где су Немци основали такозвани Генерални Протекторат. Исте године је над групом од 250 ромске деце тестиран отровни гас циклон-Б, који ће се касније употребљавати у гасним коморама. С немачком инвазијом на СССР, *Ајнзацгрупе (Einsatzgruppen)*, односно специјалне јединице састављене углавном од есесоваца, добијају задатак да истребе комунисте, Јевреје и 'опасне елементе', што је било довољно за убијања Рома. Тада почињу масовна стрељања у целој источној Европи, али многи Роми, као, на пример, њих око 5.000 који су били затворени у гету у Лођу, убијени су у покретним гасним коморама (душегупкама). Од 1942. године Роми се налазе у готово свим најважнијим логорима смрти, а често су над њима вршени и разни експерименти, попут оних које је Менгеле вршио у Аушвицу. Као што се може наслутити, судбина Рома и судбина Јевреја је често била заједничка. Као последица тога, проучавање масовног истребљења Рома у многим случајевима је пропратно питање Холокауста, у смислу да се у оквиру истраживања и радова посвећених Јеврејима спомиње и страдање Рома. Делимично објашњење лежи у томе да су обе групе у националсоцијалистичким плановима морале да нестану с лица земље, па су тако имале исту судбину, како у законодавном систему, тако и по питању гетоизације, масовних стрељања и убијања у логорима смрти. Као пример тога можемо узети и Србију: Роми су морали да носе жуту траку (с натписом 'Циганин'), да иду на принудни рад, да не учествују у јавном животу. Касније су мушки Роми интернирани у Топовске шупе у Београду, у Црвени крст у Нишу и другде, где су страдали у масовним одмаздама током јесени 1941.“ (Милован Писари, *Страдање Рома у Србији за време Холокауста*, Београд: Форум за примењену историју, 2014, стр. 6-8)

(НЕ)ДОСТИЖНА ПРАВДА: ЛОВ НА НАЦИСТЕ



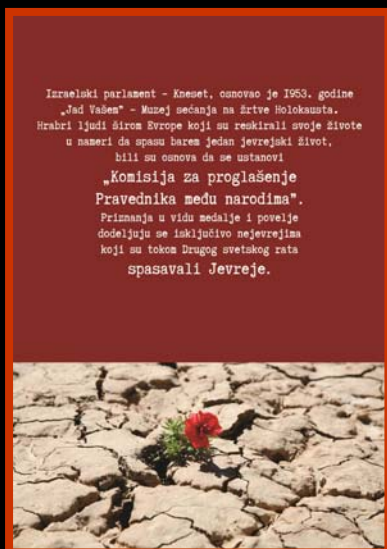
Ефраим Зуроф је израелски историчар америчког порекла и директор Симон Визентал центра у Јерусалиму. Он игра важну улогу у откривању нациста који су изведени пред суд у последње три деценије, и због тога носи надимак „последњи ловац на нацисте”. Зуроф каже да му је највећи дар у животу помоћ великог броја људи, и то без финансијске накнаде, и додаје: „Чињенице морају увек изнова да се износе. Холокауст није био ни цунами ни ерупција вулкана, већ трагедија коју су људи чинили другим људима. С временом се одговорност не смањује. Злочинци не могу да избегну правду зато што су остарили. Када су починили злочине били су веома млади. А ни у једном предмету ниједан злочинац није се покајао због онога што је учинио“.

Осим што истражује нацистичке злочине и трага за злочинцима који се још увек крију, Зуроф је и аутор годишњака *Status Report* који говори о истрагама и изручењима нациста широм света. Посебно је познат по томе што је ушао у траг заповеднику усташког логора Јасеновац, Динку Шакићу, који се налазио у Аргентини. Члан је Међународне комисије за утврђивање истине о Јасеновцу. Своје дечачке снове да постане NBA кошаркаш, заменио је судбином да постане последњи ловац на нацисте.

Зуроф је у 22 земље пронашао 2.884 особе осумњичене да су били нацисти или њихови саучесници. Потрагу без предаха сматра задатком којим одузује дуг историји и жртвама, али и етичким стандардом који се захтева од свих нас.

Др Зуроф је 15. октобра 2008. године проглашен почасним грађанином Новог Сада.

ДИСКРЕТНО ХЕРОЈСТВО: ПРАВЕДНИЦИ



“Ko је спасао иједно људско биће, као да је спасао цео свет“. Овај дирљиви натпис краси највише израелско признање - медаљу *Праведници међу народима*, коју додељује Меморијални центар за јеврејске жртве Холокауста „Јад Вашем“, односно држава Израел, људима који су током рата спасавали Јевреје. Услов је да за то нису стекли никакву материјалну корист, да нису одговорни за друге злочине и да нису Јевреји. У свету је до данас том медаљом одликовано преко 26.000 људи, а у Србији је титулу праведника који су спасли око 230 јеврејских мушкараца, жена и деце до сада понело 135 људи.

Прича о Праведницима из Београда И ОНАКО НЕЋЕ ПРЕЖИВЕТИ

Вера Андеселић живела је у Београду са сестром Наталијом и мајком Маријом. Било јој је деветнаест година када је радила у модном салону уз учитељицу, модну креаторку Ленку Лунгиновић. Временом су се зближиле и међу њима се развило пријатељство. Кад је Београд бомбардован, почетком 1941. године, њихова је кућа срушена. Нашавши се на улици, Вера се обратила својој пријатељици Ленки, која им је одмах нашла скровиште код своје мајке Букице Демајо. Кратко време након тога објављени су закони према којима је сваки Јеврејин морао да се пријави на Ташмајдану и да пријави своју имовину. Потом су следила хапшења Јевреја и комуниста. Међу првим таоцима био је и Ленкин супруг Богољуб Лунгиновић. Ленка, избачена из свога стана, нашла се на улици са бебом од годину и по дана, и не знајући куда да крене, обратила се својој пријатељици Вери. Она, њена сестра Наталија и мајка Марија, примиле су их срдечно, иако су знале да је забрањено давати склониште Јеврејима. Хтеле су да јој помогну јер је раније она њима помогла у невољи. Децембра 1941. одведена је бака Демајо на Сајмиште. Кратко време након тога Ленкино скровиште је откривено, те су дошли по њу и њену кћерку. Ленка је молила да поштеде њену малу девојчицу. Немачки официр бацио је поглед на малу Соњу која је боловала од рахитиса и лежала шћућурена у креветићу, и са гађењем на лицу рекао: "И онако неће преживети, нека цркне овде!"

Ленки је било јасно каква је судбина чека, те је молила Веру да задржи Соњу код њих, да јој прича о њеној мајци, а кад порасте, нека јој кажу да је Јеврејка и побрину се да добије јеврејско васпитање. Из логора на Сајмишту Ленка је одведена и угушена у душегупки, као и њена мајка, Букица Демајо.

Вера, Наталија и њихова мајка Марија у потпуности су се посветиле малој Соњи и одлучиле да је излече. Париле су је у раствороној морској соли, сакупљале су орахово лишће, кувале га у великом лонцу и правиле јој купке, а кад је отоплило, водиле би је на сунце. Соња је ојачала и проходила. Године су пролазиле, Соња се лепо развијала уз свестрану негу и љубав трију жена, те је Марију почела звати мама, као што су је звале Вера и Наталија. Одржале су обећање, причале Соњи о мами Ленки, тати Богољубу и баки Букици. Кад је рат завршен повезале су се са Јеврејском општином, где је Соња одлазила на празнике и састанке са својим вршњацима.

Соња Лунгиновић-Демајо била је дуги низ година учитељица. Удала се и има децу и унуче у Београду. Пре пар година дошла је у Израел. У својој је изјави рекла: "Плод сам мешовитог брака, мајке Јеврејке и оца Србина и поносна сам на обе националности."

Године 1993. Марија Андеселић и њене кћерке, Вера и Наталија, проглашене су Праведницима међу народима (видети више: <http://elkundosefarad.wikidot.com/pocast-spasiocima-jevreja-u-godinama-holokausta-2>).

ТУМАЧЕЊЕ ЗЛА: ХУМАНИСТИЧКЕ НАУКЕ О НЕХУМАНОМ



Књиге о „тумачењу зла“, о „друштвеној и хуманистичкој теорији нехуманог“, такође нису малобројне ни на нашем језику и представљају настојање да се разуме, захвати и схвати незамисливи ужас и, истовремено, покушај да се теоријском интерпретацијом одговори на несмањени изазов који Холокауст и даље упућује теорији.

Не постављају се више само питања исправљања нанесене неправде, казне за кривце, одмазде, освете или изравнавања рачуна, колико онеспokoјавајућег освећивања да је „тако нешто уопште било могуће“. И да то „тако нешто“, упркос вишедеценијским напорима коментатора, остаје необјашњиво или никад до краја објашњено, да штавише ни такозвани „посматрачи“ нису без кривице, да улога њих или нас који смо то допустили или који то допуштамо може говорити у прилог својеврсног саучесништва или чак широко распрострањене и

правилно расподељене злочиначке и послушничке природе.

„У обимној литератури о Холокаусту, зачудо, има мало тога о људима који су били његови извршиоци. Мало се зна о томе ко су били починиоци, о појединостима њихових поступака, о околностима многих од њихових дела, а камоли о њиховим мотивацијама. Никада није начињена ваљана процена колико је људи имало удела у Холокаусту, колико је било починилаца. Једва да су обрађиване извесне установе за убијање и људи који су у њима служили. Мора се, стога, преусмерити пажња и умне снаге на починиоце, наиме, на жене и мушкарце који су свесно, на неки близак начин, узели учешћа у покољу Јевреја. Морају се потанко истражити њихова дела и објаснити поступци. Није довољно да се логори за убијање разматрају колективно или појединачно као интерно једноставна оруђа воље нацистичког руководства, као добро подмазане машине које је режим, као притиском на прекидач, пуштао у погон како би извршавале његове заповести, ма какве оне биле. Проучавање мушкараца и жена који су колективно уносили живот у интерне институционалне облике, који су насељавали установе за геноцидно убијање мора се ставити у жижу научног бављења Холокаустом и постати од средишњег значаја за истраживање геноцида управо онолико колико су ти људи били од значаја за његово извршење. Ти људи су већином, и што је најважније, били Немци. Мада су припадници других националних скупина помагали Немцима приликом покоља Јевреја, извршење Холокауста било је првенствено немачки задатак. Ненемци нису били битни за извршење геноцида нити су у њега уносили покретачку снагу, иницијативу, које су га даље подстицале. Наравно, да Немци нису пронашли европске (нарочито источноевропске) помагаче, Холокауст би се одвијао донекле другачије, а они вероватно не би успели да побију толике Јевреје. Ипак, био је то првенствено немачки подухват; немачке су биле одлуке, планови, организациона снагаљивост и већина извршилаца. Разумевање и објашњење злочина Холокауста стога траже објашњење нагона Немаца да убијају Јевреје. Овде су, сасвим умесно, у жижи немачки починиоци, јер оно што се може рећи за Немце није могуће рећи за било који други народ нити за све друге народе скупа – наиме, да није било Немаца, не би било ни Холокауста. При враћању починилаца у средиште нашег тумачења Холокауста, први нам је задатак да им вратимо идентитете. Други

задатак је открити понешто из биографија починилаца како би се дочарао карактер и квалитет живота које су водили као геноцидне убице, да се оживи свет у којем су живели. Шта су тачно радили док су убијали? Чиме су се бавили док су служили у установама за убијање, а нису били у акцијама? Док се не сазна довољно о појединостима њихових поступака и живота, не могу се схватити ни они ни њихова дела“ (видети: Danijel Jona Goldhagen, Hitlerovi dobrovoljni dželatli: obični Nemci i Holokaust, Beograd: Radio B92, 1988.)

ПРЕДАВАЊЕ О ХОЛОКАУСТУ: ИЗАЗОВ ПЕДАГОГИЈЕ



У обиљу литературе о Холокаусту која данас постоји, сразмерно су малобројни приручници за наставнике на српском језику. Утолико пре, они представљају драгоцен и инспиративан материјал, који неретко превазилази пуку употребљивост у настави. Посебно су значајни они приручници који следе један од основних принципа педагошке филозофије Јад Вашема – не дозволити да ученици поистовете јеврејски народ са Холокаустом. Такве публикације ученицима, уз поштовање педагошких захтева, кроз обичне животне приче, приближавају традицију: јединственост, колорит, симболику и богатство јеврејске културе и религије. И само на први поглед парадоксално, на тај начин у већој и праведнијој мери доприносе изучавању Холокауста.

Препорука је следећа: „Када желите да поучавате своје ученике о Холокаусту, не почињите са Холокаустом. Почните причом о јеврејском народу, о њиховој традицији, религији и култури; почните причом о животу и обичајима Јевреја у вашем непосредном окружењу, пре рата. Пружите ученицима имена и лица људи, њихове биографије и портрете, то је важна тачка за емпатију...” И поред овако јасног и прецизно формулисаног принципа, мали је број наставника и едукатора који га се придржавају. Утолико је значајније појављивање овог Приручника који, на око 100 страница, нуди теме, садржаје и методе, те тиме омогућује и олакшава нову, квалитативно дугачију педагошку праксу поучавања о Холокаусту. Он пружа много, али пре свега, управо оно што недостаје“ (Извод из рецензије Наде Бањанин Ђуричић, професорке социологије у Железничкој техничкој школи у Београду за књигу „Портрети и сећања јеврејске заједнице у Србији пре Холокауст: приручник за наставнике и наставнице“ који су осмислиле и приредиле Соња Виличић, Драгана Стојановић, Ђенка Михајловић и Вера Меворах).

ВОДИЧ КРОЗ ПУБЛИКАЦИЈЕ О ХОЛОКАУСТУ ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА



Материјал за изложбу и монографију о књигама које су у Србији објављене о Холокаусту представља избор из опсежних истраживања библиотечких лисних и електронских каталога, библиографија и секундарне литературе. Кроз ово истраживање сачињен је библиографски попис по коме су се публикације могле лоцирати, прегледати, класификовати и организовати у одређене целине, и који је послужио за одабир квалитетних, историјски и научно документованих публикација. У одабраном попису и избору од преко стотину књига о Холокаусту које су штампане у Србији после завршетка Другог светског рата, нашле су се оне које су могле додатно осветлити истраживање

ове теме и бити корисна препоручена литература. Током истраживања, ишчитавања и класификовања утврђено је да се према начинима презентовања теме, као и односа аутора према грађи, могу издвојити различите целине које су утицале на коначни изглед изложбе и каталога. Такође, богато илустроване корице и делови одабраних књига, као неодвојиви део визуелног и емотивног утиска, чине посебно упечатљиву заједничку слику ових публикација, које тако опремљене и окупљене речито говоре о настанку, трајању и последицама Холокауста.

ПРЕПОРУЧЕНА ЛИТЕРАТУРА

ЗАПИСИ ИЗ(А) ЗГАРИШТА – ГЕОГРАФИЈА ПОГИБЕЉИ

ЈУГОСЛАВИЈА

1. Ристовић, Милан: У ПОТРАЗИ ЗА УТОЧИШТЕМ: ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЈЕВРЕЈИ У БЕКСТВУ ОД ХОЛОКАУСТА 1941–1945. Београд: Службени лист СРЈ, 1998.
2. Ристовић, Милан: ЈУГОСЛОВЕНСКИ ЈЕВРЕЈИ У БЕКСТВУ ОД ХОЛОКАУСТА: 1941–1945. Београд: Чигоја штампа, 2016.

СРБИЈА

БЕОГРАД

3. Mihailović, Milica, Jovanka Veselinović: PRIČA O KOMŠIJAMA KOJIH VIŠE NEMA, Beograd: Radio B92, 1997.
4. Mentović, Mento: STRADANJE JEVREJA U OKUPIRANOM BEOGRADU 1941–1944: AMATERSKI DOKUMENTARNI FILM, Beograd: JORAK, 2016.

КЛАДОВО

5. Anderl, Gabriele: NEUSPELO BEKSTVO: JEVREJSKI TRANSPORT „KLADOVO“ NA PUTU ZA PALESTINU 1939–1942. Beograd: Jevrejski istorijski muzej, 2004.
6. Mihailović, Milica, Branka Džidić: KLADOVO-TRANSPORT: BEOGRAD, ŠABAC, KLADOVO (14–20. oktobar 2002). Beograd; Šabac; Kladovo: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 2002.
7. Mihailović, Milica: KLADOVO-TRANSPORT: ZBORNIK RADOVA SA OKRUGLOG STOLA (Beograd, oktobar, 2002). Beograd: Jevrejski istorijski muzej; Savez jevrejskih opština Srbije, 2006.
8. Dragić, Željko: DIE REISE IN DIE EWIGKEIT: 70 JAHRE KLADOVO TRANSPORT. Wien: Twist Zelfschriften Verlag, 2013.
9. KLADOVO-TRANSPORT: 1939–2002 [Elektronski izvor]. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština SCG, 2005.

СУБОТИЦА

10. KONFERENCIJA: 70 GODINA OD HOLOKAUSTA U SUBOTICI (2014; Subotica). Subotica: Jevrejska opština, 2014.
11. IMENIK SUBOTIČKIH JEVREJA – ŽRTAVA FAŠISTIČKE OKUPACIJE 1941–1945. Subotica: Jevrejska veroispovedna opština, 1948.

СТАРО САЈМИШТЕ

12. SAJMIŠTE: ISTORIJA JEDNOG LOGORA [Elektronski izvor]. I deo Judenlager Semlin 1941. do 1942; II deo Anhaltelager Semlin 1942. do 1944. Producent: Matic, Veran; režija: Marko Popović, Srđan Mitrović, Beograd: B92, 2009.
13. Koljanin, Milan: NEMAČKI LOGOR NA BEOGRADSKOM SAJMIŠTU: 1941–1944. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1992.

14. Стевановић, Драгомир С. : СУРА ГРОБНИЦА: „ПРИХВАТНИ ЛОГОР ЗЕМУН“ 1942–44. Београд: Ривел Ко, 1995.
15. Stevanović, Dragomir S.: SURA GROBNICA: „PRIHVATNI LOGOR ZEMUN“ 1942–44. London: Savez „Oslobođenje“, 1967.
16. IZLOŽBA I KONCERT POSVEĆEN ŽRTVAMA JEVREJSKOG LOGORA U ZEMUNU – STARO SAJMIŠTE [Elektronski izvor]. Zemun: Jevrejska opština, 2012.
17. Fogel, Nenad: JEVREJSKI LOGOR ZEMUN: HOLOKAUST I KOLABORACIJA U SRBIJI: IZLOŽBA. Београд: Јеврејска општина Земун, 2012.
18. Fogel, Nenad: NESTALI U HOLOKAUSTU – ZEMUN: SVAKA SLIKA PRIČA PRIČU. Београд: Јеврејска општина Земун, 2015.

ДУШЕГУПКА (GASWAGEN)

19. Albahari, David: GEC I MAJER. Београд: Stubovi kulture, 1998, 2005, 2008.
20. Albahari, David: GEC I MAJER. KONTROLNI PUNKT. Београд: Čarobna knjiga, 2015.

НОВИ САД

21. Koš, Erih: NOVOSADSKI POKOLJ. Нови Сад: Јеврејска општина, 2014.
22. Veljić, Aleksandar: RACIJA – ZABORAVLJEN GENOCID. Београд: Metaphysica, 2007.
23. Veljić, Aleksandar: ISTINA O NOVOSADSKOJ RACIJI [Elektronski izvor]. Sremska Kamenica: Eden, 2010.

ПИРОТ

24. Велкова, Сашка, Мила Панајотовић: ШАЛОМ ИЗ ПИРОТА: СЕЋАЊЕ НА ПИРОТСКЕ ЈЕВРЕЈЕ. Пирот: Музеј Понишавља, 2015.

БАЧКА

25. Todorović, Vladimir: POSLEDNJA STANICA AUŠVIC: BATSCHKA 1944. JUDENREIN. Нови Сад; Суботика: Удружење „Danubius“; Удружење „Milko“, 2015.
26. Голубовић, Звонимир: РАЦИЈА У ЈУЖНОЈ БАЧКОЈ 1942. ГОДИНЕ. Нови Сад: Историјски музеј Војводине, 1992.

СРЕМ

27. Кумовић, Младенко: СТРАДАЊЕ СРЕМСКИХ ЈЕВРЕЈА У ХОЛОКАУСТУ. Нови Сад: Музеј Војводине, 2007.

ШАБАЦ

28. Vojinović, Živana: AVRAMOVA DECA: POMENIK ŠABAŠKIN I PODRINSKIN JEVREJA. Београд: Orion Art, 2015.

НИШ – ЦРВЕНИ КРСТ

29. Милентијевић, Зоран: ЈЕВРЕЈИ ЗАТОЧЕНИЦИ ЛОГОРА ЦРВЕНИ КРСТ. Ниш: Народни музеј, 1978.
30. Озимић, Небојша: ЈЕВРЕЈИ У ЛОГОРУ НА ЦРВЕНОМ КРСТУ. МАРА МАКАРИЋ: НЕЗАВРШЕНА ПРИЧА О МОШИ ШОАМОВИЋУ. НИШ: Народни музеј, 2014.
31. Озимић, Небојша и др.: ЖРТВЕ ЛАГЕРА НИШ (1941–1944). Ниш: Нишки културни центар; Народни музеј; Медивест КТ, 2014.

ПАНЧЕВО, БАНАТСКИ БРЕСТОВАЦ, АЛИБУНАР, БАНАТСКИ КАРЛОВАЦ, БЕЛА ЦРКВА, КОВАЧИЦА, ДЕБЕЉАЧА, ПАДИНА, УЗДИН, КОВИН, ДЕЛИБЛАТО, ОПОВО, САКУЛЕ, ПЛАНДИШТЕ, ВЕЛИКИ ГАЈ, ВРШАЦ, ЗАТИМ СЕВЕРНИЈЕ: МОКРИН, ЈАША ТОМИЋ, ПЕРЛЕЗ, СРПСКА ЦРЊА...

32. Спасовић, Ивана: СТРАДАЊА У ПАНЧЕВУ И ЈАБУЦИ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА. Панчево: Историјски архив, 2012.
33. Bekker, Tomislav: PANČEVAŠKI I JUŽNOBANATSKI JEVREJI U HOLOKAUSTU: PROŠLOST KOJA TRAJE ZAUVEK. Pančevo: Šalom Tora, 2013.

БОРСКИ РУДНИЦИ

34. Радноти, Миклош. БОРСКА БЕЛЕЖНИЦА. Бор: Народна библиотека Бор, 1979.

ЈАСЕНОВАЦ

35. Bulajić, Milan: JASENOVAC: THE JEWISH SERBIAN HOLOCAUST (THE ROLE OF THE VATICAN) IN NAZI-USTASHA CROATIA (1941–1945). Belgrade: Fund for Genocide Research; Stručna knjiga, 2002.

АУШВИЦ

36. Debreceni, Jožef: HLADNI KREMATORIJUM: ROMAN AUŠVICA. Novi Sad: Forum, 2015.
37. Debreceni, József : HIDEG KREMATORÍUM: AUSCHWITZ REGÉNYE: Újvidék (Novi Sad): Forum, 2015.
38. Кољанин, Милан и др.: ПОСЛЕДЊЕ ОДРЕДИШТЕ АУШВИЦ: КАТАЛОГ ИЗЛОЖБЕ. Београд: Историјски музеј Србије, 2015.

ЛИЦЕ СТРАДАЊА – ПРИЧЕ ЛИЧНЕ И ПОРОДИЧНЕ

39. Almulic, Jaša: ЈЕВРЕЈИ I SRBI U JASENOVCU. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
40. Almulic, Jaša: ЈЕВРЕЈКЕ GOVORE. Beograd: Signature, 2005.
41. Алмули, Јаша: ОСТАЛИ СУ ЖИВИ. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
42. Алмули, Јаша: СТРАДАЊЕ И СПАСАВАЊЕ СРПСКИХ ЈЕВРЕЈА. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
43. Almulic Jaša: ŽIVI I MRTVI: RAZGOVORI SA ЈЕВРЕЈИМА. Beograd: S. Mašić, 2002.
44. Anđelković, Đurđica: SVE ЈЕ PO ZAKONU. Smederevo: Radojković, 1999.
45. Деак, Андреја: ПОД ЖУТОМ ТРАКОМ. Београд: Просвета, 1953.
46. Danon, Cadik I.: SASEČENO STABLO DANONOVIH. Beograd: Dosije, 2007.
47. Danon, Cadik I.: THE SMELL OF HUMAN FLESH: A WITNESS OF THE HOLOCAUST: MEMORIES OF JASENOVAC. Beograd: S. Mašić, 2002.
48. MI SMO PREŽIVELI...: ЈЕВРЕЈИ O HOLOKAUSTU (1–5). Odg. ur. Gaon, Aleksandar. Beograd: Јеврејски историјски музеј; Savez јеврејских општина, (br. 1/2001; br. 2/2003; br. 3/2005; br. 4/2007; br. 5/2009).
49. WE SURVIVED...: YUGOSLAV JEWS ON THE HOLOCAUST (1–3) Editor Gaon Aleksandar, Belgrade: The Jewish Historical Museum; Federation of Jewish Communities in Yugoslavia, (No. 1 2003, No 2 2006, No. 3 2009).
50. SEĆANJA ЈЕВРЕЈА NA LOGOR JASENOVAC. Ur. Dušan Sindik. Beograd: Savez јеврејских општина Југославије, 1972.
51. Љубоја, Милка: КУТИЈА СЕЋАЊА. Сомбор: Градски музеј, 2016.
52. Goldstein, Slavko: 1941: GODINA KOЈA SE VRAĆA. Beograd, Sarajevo: Službeni glasnik, 2012.
53. Brand, Joel, Aleks Vajsberg: PO NALOGU OSUĐENIH NA SMRT. Beograd: Sedma sila, 1966.
54. Levi, Primo: ZAR ЈЕ TO ČOVEK. Beograd: Paidea, 2005.
55. Vizek, Eli: NOĆ. Beograd: Rad, 1988.

АНА ФРАНК

56. Frank, Ana: DNEVNIK ANE FRANK. Beograd; Čačak: Logos-Art, Book, Feniks libris, Pčelica, JRJ, AKIA M. Princ, „Filip Višnjić“, Nolit, Prosveta, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Bookland, (1956, 1960, 1964, 1969, 1972, 1978, 1982, 1983, 1985, 1987, 1991, 1998, 2003, 2007, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018...).

ДОКУМЕНТОВАЊЕ УЖАСА: ИСТОРИОГРАФСКИ АРХИВ

57. ZLOČINI FAŠISTIČKIH OKUPATORA I NJIHOVIH POMAGAČA PROTIV ЈЕВРЕЈА U ЈUGOSLAVIJI. Ur. Zdenko Levntal. Beograd: Savez јеврејских општина FNR Југославије, 1952.
58. THE CRIMES OF THE FASCIST OCCUPANTS AND THEIR COLLABORATORS AGAINST JEWS IN YUGOSLAVIA. Prir. Vasović, Danilo R. Beograd: D. Vasović, 2005.

59. ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ ПРОТИВ ЈЕВРЕЈА (ИСТРЕБЉЕЊЕ, ДЕПОРТАЦИЈА, МУЧЕЊЕ, ХАПШЕЊЕ, ПЉАЧКА). Покрајинска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у Војводини, [19??]
60. ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА И ЊИХОВИХ ПОМАГАЧА У ВОЈВОДИНИ ПРОТИВ ЈЕВРЕЈА(ИСТРЕБЉЕЊЕ, ДЕПОРТАЦИЈА, МУЧЕЊЕ, ХАПШЕЊЕ, ПЉАЧКА). Прир. Драго Његован. Нови Сад: Прометеј; Мало историјско друштво, 2011.
61. ŽRTVE RATA: 1941–1945: POPIS ŽRTAVA RATA 1964. GODINE. JEVIJEI. Prir.: Savezni zavod za statistiku. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1992.
62. Mitrović, Momčilo, Aleksej Timofejev, Jelena Petaković: HOLOKAUST U SRBIJI: 1941–1944: [Katalog izložbe 27. januar – 1. april 2012, Muzej istorije Jugoslavije, Beograd 2012.]. Beograd: Muzej istorije Jugoslavije; Institut za noviju istoriju Srbije, 2012.
63. Божовић, Бранислав: СТРАДАЊЕ ЈЕВРЕЈА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ 1941–1944. Београд: Музеј жртава геноцида, 2012.
64. Латинчић, Олга, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић: БЕОГРАДСКИ ЈЕВРЕЈИ – ЖИВОТ И ХОЛОКАУСТ: [Водич изложбе]: Галерија Историјског архива Београда, јануар–март 2014. Београд: Историјски архив Београда, 2014.
65. Латинчић, Олга, Јелена Јовановић, Тијана Ковчић: ПОМЕНИК ЖРТВАМА ХОЛОКАУСТА У БЕОГРАДУ: ИЗ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ НАРОДНОГ ОДБОРА И РЕЈОНА ГРАДА БЕОГРАДА. Београд: Историјски архив Београда, 2014.
66. Ćulibrk, Jovan: HISTORIOGRAPHY OF THE HOLOCAUST IN YUGOSLAVIA. Belgrade: Faculty of Orthodox Theology, Institute for Theological Research; Faculty of Security studies, 2014.
67. Ђулибрк, Јован: ИСТОРИОГРАФИЈА ХОЛОКАУСТА У ЈУГОСЛАВИЈИ. Београд: Православни богословски факултет Универзитета; Институт за геолошка истраживања; Факултет безбедности Универзитета, 2011.
68. DESET GODINA MUZEJA ŽRTAVA GENOCIDA NAD SRBIMA, JEVIJIMA I ROMIMA: (Beograd, 1992–2002). Prir. Milan Bulajić. Beograd: Fond za istraživanje genocida; Stručna knjiga, 2003.
69. ГЕНОЦИД У 20. ВЕКУ НА ПРОСТОРИМА ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ЗЕМАЉА: ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА (Београд, 22–23. април 2003). Ур. Мирковић, Јован. Београд, Крагујевац: Музеј жртава геноцида; Институт за новију историју, 2005.
70. ИЗРАЕЛСКО-СРПСКА НАУЧНА РАЗМЕНА У ПРОУЧАВАЊУ ХОЛОКАУСТА: ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА (Јерусалим – Јад Вашем, 15–20. јун 2006). Ур. Мирковић, Јован, Београд: Музеј жртава геноцида, 2008.
71. Lastavica, Dane: HRVATSKI GENOCID NAD SRPSKIM I JEVIJESKIM NARODOM U KONCENTRACIONOM LOGORU GOSPIĆ (LIKA) 1941–45, A SRBIMA I 1991 – ...? Novi Sad: D. Lastavica, 2011.
72. МЕЂУНАРОДНА КОНФЕРЕНЦИЈА: ХОЛОКАУСТ НАД СРБИМА, ЈЕВРЕЈИМА И РОМИМА У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1 /2014 и 2/2015; Београд). Одг. ур. Вученовић, Војислав и др. Београд: Факултет за пословне студије и право; Факултет за стратешки и оперативни менаџмент, 2014. и 2015.
73. Miletić, Antun: UBIJENI U KONCENTRACIONOM LOGORU JASENOVAC: 1941–1945. Jagodina: Gambit, 2011.
74. Romano, Jaša: JEVIJEI JUGOSLAVIJE 1941–1945: ŽRTVE GENOCIDA I UČESNICI NOR. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.
75. Zeev, Milo: TAKO JE TO BILO U NEZAVISNOJ DRŽAVI HRVATSKOJ: (1941–1945): S OPŠIRNIM HISTORIJSKIM PREGLEDOM TOGA RAZDOBLJA. Beograd: „Ivica Eskenazi“, 2004 (2. izd.).
76. Klajn, Lajčo: GENOCID I KAZNA: NA SEVERU OKUPIRANE JUGOSLAVIJE: (1941–1945). Novi Sad: I.B.N. Centar, 1991.
77. Manošek, Valter: HOLOKAUST U SRBIJI: VOJNA OKUPACIONA POLITIKA I UNIŠTAVANJE JEVIJEI 1941–1942. Beograd: Službeni list SRJ; Draslar partner, 2007.
78. Burger, Adolf: ĐAVOLJA RADIONICA: NAJVEĆI PODUH VAT FALSIFIKOVANJA NOVCA U ISTORII SVETA. Beograd: Samizdat B92, 2009.
79. Pringl, Heder: HIMLEROV VELIKI PLAN: HIMLEROVI NAUČNICI I HOLOKAUST. Beograd: PS-Editor-IP, 2006.

РОМИ

80. Бурић, Рајко, Антун Милетић: ИСТОРИЈА ХОЛОКАУСТА РОМА. Београд: Политика, 2008.
81. Pisari, Milovan: STRADANJE ROMA U SRBIJI ZA VREME HOLOKAUSTA. Beograd: Forum za primenjenu istoriju, 2014.

(НЕ)ДОСТИЖНА ПРАВДА: ЛОВ НА НАЦИСТЕ

82. Зуроф, Ефраим: ЛОВАЦ НА НАЦИСТЕ. Београд: Завод за уџбенике, 2009.
83. Зуроф, Ефраим: ОПЕРАЦИЈА „ПОСЛЕДЊА ПРИЛИКА“: МИСИЈА ЈЕДНОГ ЧОВЕКА ДА ИЗВЕДЕ НАЦИСТИЧКЕ ЗЛОЧИНЦЕ ПРЕД ЛИЦЕ ПРАВДЕ. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
84. Todorović, Vladimir: DILEMA KEPIRO: MONSTRUOZNI NACISTA ILI KAPETAN NIKO. Novi Sad: Jevrejska opština, 2012.
85. Veljić, Aleksandar: SLUČAJ KEPIRO. Sremska Kamenica: Eden, 2011.
86. Veljić, Aleksandar: MIKLOŠ HORTI: NEKAŽNJENI ZLOČINAC. Beograd: Metaphysica, 2009.
87. Veljić, Aleksandar: GENOCIDE REVEALED: NEW LIGHT ON THE MASSACRE OF SERBS AND JEWS UNDER HUNGARIAN OCCUPATION. Madison, WI: Something Or Other Publishing, LLC: 2012.

ДИСКРЕТНО ХЕРОЈСТВО: ПРАВЕДНИЦИ

88. Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin: PRAVEDNICI MEĐU NARODIMA: SRBIJA. Zemun: Jevrejska opština, 2010.
89. Fogel, Milan, Milan Ristović, Milan Koljanin: RIGHTEOUS AMONG THE NATIONS : SERBIA: Zemun: Jewish Community, 2010.
90. Fogel, Nenad: PRAVEDNICI IZ SRBIJE: IZLOŽBA O DOBRIM LJUDIMA. Zemun: Jevrejska opština Zemun, 2011.
91. Fogel, Nenad: HOLOKAUST U JUGOSLAVIJI. Beograd; Jevrejska opština Zemun, 2013.

ТУМАЧЕЊА ЗЛА: ДРУШТВЕНА И ХУМАНИСТИЧКА ТЕОРИЈА НЕХУМАНОГ

92. Arent, Hana: EICHMANN U JERUSALIMU: IZVEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA. Beograd: K.V.S., 2004.
93. Levi, Primo: POTONULI I SPASENI. Beograd: Clio, 2002.
94. Levi, Primo: PERIODNI SISTEM. Beograd: Paideia, 2007.
95. Babić, Goran: PAOR SA BAJONETOM: ZLOČIN I KAZNA VOJVODANSKIH FOLKSDOJČERA. Beograd: Službeni glasnik, 2012.
96. Bajford, Jovan: STARO SAJMIŠTE: MESTO SEĆANJA, ZABORAVA I SPORENJA. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava, 2011.
97. Berkovic, Eliezer: VERA POSLE HOLOKAUSTA. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2012.
98. Betelhajm, Bruno, Viktor Frankl: UBIJANJE DUŠE. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2003.
99. Bel, Hajnrih: CENA POMIRENJA. Beograd: Fondacija Heinrich Böll, Regionalni ured za Jugoistočnu Evropu, 2008.
100. Benc, Wolfgang: HOLOKAUST. Beograd: Altera, 2012.
101. Brauning, Kristofer R.: OBIČNI LJUDI: 101. REZERVNI POLICIJSKI BATALJON I KONAČNO REŠENJE U POLJSKOJ. Beograd: Fabrika knjiga, 2004.
102. Фридлиндер, Сол: ГОДИНЕ ИСТРЕБЉЕЊА: НАЦИСТИЧКА НЕМАЧКА И ЈЕВРЕЈИ 1939–1945. Београд: Завод за уџбенике, 2013.
103. Hilberg, Raul: ZLOČINCI ŽRTVE POSMATRAČI: JEVREJSKA KATASTROFA. Beograd: Samizdat B92, 2001.

104. HOLOKAUST I FILOZOFIJA, Ur. Krstić, Predrag, Mark Lošonc. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2018.
105. JEVREJSTVO, ANTISEMITIZAM I HOLOKAUST: ZBORNIK RADOVA. Prir. Lopičić, Đorđe N. Ljubljana: Forma 1, 2013.
106. Кон, Норман: ПОЗИВ НА ГЕНОЦИД: МИТ О СВЕТСКОЈ ЗАВЕРИ ЈЕВРЕЈА И ПРОТОКОЛИ СИОНСКИХ МУДРАЦА. Нови Сад: Матица српска, 1996.
107. Daring, Džeri: KRATKA ISTORIJA ANTISEMITIZMA U EVROPI: REDOSLED DOGAĐAJA POVEZANIH SA JEVREJIMA – ANTIJUDAIZMOM, ANTISEMITIZMOM I HOLOKAUSTOM – OD III VEKA DO POČETKA III MILENIJUMA. Beograd: Metaphysica, 2009.
108. Knige, Folkhard, Norbert, Fraj: PODSEĆANJE NA ZLOČINE: RASPRAVA O GENOCIDU I UBISTVU NARODA. Novi Sad; Beograd: Platoneum; Savez jevrejskih opština Srbije, 2011.
109. Трбојевић, Данило: СЕЋАЊЕ НА ЗЛО: ПОЛИТИКА КОМЕМОРАЦИЈЕ ЖРТАВА НАЦИСТИЧКИХ И УСТАШКИХ ЛОГОРА. Београд: Српски генеалошки центар; Музеј жртва геноцида, 2014.
110. Трбојевић, Данило: АНТРОПОЛОГИЈА АМЕРИКАНИЗАЦИЈЕ ХОЛОКАУСТА: Београд: Задужбина Андрејевић, 2013.
111. Вистрих, Роберт, Соломон Роберт: АНТИСЕМИТИЗАМ: НАЈСТАРИЈА МРЖЊА. Београд: Завод за уџбенике, 2012.
112. Vistrih, Robert, Solomon Robert: HITLER I HOLOKAUST: Beograd: Alexandria Press, 2004.
113. Goldhagen, Jona Danijel: HITLEROVI DOBROVOLJNI DŽELATI: OBIČNI NEMCI I HOLOKAUST. Beograd: Radio B92, 1998.
114. DANI STRADANJA – DANI NADANJA. Novi Sad: Udruženje antifašista Novog Sada; Odbor za Vojvodinu Društva za istinu o NOB i Jugoslaviji, 2013.

ПРЕДА(ВА)ЊЕ ХОЛОКАУСТА: ИЗАЗОВ ПЕДАГОГИЈЕ

115. MESTA STRADANJA I ANTIFAŠISTIČKE BORBE U BEOGRADU 1941–44. PRIRUČNIK ZA ČITANJE GRADA. Manojlović-Pintar, Olga i dr. Beograd: M. Radanović, 2013.
116. ПРИРУЧНИК ЗА УЧЕЊЕ О ХОЛОКАУСТУ. Лучић, Весна и др., Нови Сад; Београд: Платонеум; Савез јеврејских општина Србије, 2012.
117. PORTRETI I SEĆANJA JEVREJSKE ZAJEDNICE U SRBIJI PRE HOLOKAUSTA: PRIRUČNIK ZA NASTAVNIKE I NASTAVNICE. Viličić, Sonja i dr. Beograd: Savez jevrejskih opština Srbije, 2015.
118. SEMINAR O HOLOKAUSTU (Novi Sad, 20–22.1.2009). Ur. Frenkel, Ana. Novi Sad: Jevrejska opština, 2009.
119. Гутман, Јисраел: ХОЛОКАУСТ И ЊЕГОВО ЗНАЧЕЊЕ. Београд: Завод за уџбенике, 2010.
120. Šon, Karen: TRI GENERACIJE GOVORE. Novi Sad: Jevrejska opština, 2009.